

2.9 Psychosémantika manželů Kreitlerových

část kapitoly z knihy Urbánek, T. (2003): *Psychosémantika*. Brno: Nakladatelství Pavel Křepela a Psychologický ústav AV ČR.

Práce manželů Hanse a Shulamith Kreitlerových z Izraele je věnována roli významu v psychice. V jejich knižních publikacích (1976, 1990b) a množství článků byly zformulovány dvě užitečné teorie založené na kognitivním zpracování významu lidskou psychikou. „Kognitivnost“ těchto přístupů ale nespočívá v jejich souvislosti s teoriemi zpracování informací, ale na detailní práci s významem (viz rozlišení přístupů u Smithe, 2001 – část 2.10). Koncepce manželů Kreitlerových lze souhrnně nazvat *teorie významu* a o *teorii kognitivní orientace*.

2.9.1 Teorie významu

Teorie významu v pojetí manželů Kreitlerových (např. Kreitler a Kreitler, 1986; 1987; 1990a; 1990b; Kreitler, 1999) je založena na dlouholeté teoretické i empirické práci těchto autorů. Její jádro tvoří tzv. systém významu (nebo významový systém – v anglických originálech *meaning system*), jehož základ byl vytvořen v průběhu rozsáhlé empirické studie, na které participovalo přibližně tisíc respondentů různého věku, pohlaví, psychického zdraví, inteligence, vzdělání, socioekonomického statusu, profese i kulturního pozadí (Kreitler a Kreitler, 1990b). Cílem studie bylo co nejvšeobecnější pokrytí hlavních aspektů významu; proto bylo použito velké množství velmi rozmanitých podnětů – „různá slova, fráze a věty, odstavce textu, scény divadelních her, povídky, záznamy diskusí na zasedáních výborů, kresby jednoduchých i složitých předmětů, geometrické obrazce, grafické znaky, kulturní nebo náboženské symboly, skutečné předměty, fotografie scén, malby, sochy, filmové scény, hudební skladby, skutečné situace atd.“ (Kreitler a Kreitler, 1990b, s. 18).

Jak autoři uvádějí ve své základní publikaci o teorii významu, knize *The Cognitive Foundations of Personality Traits* (Kreitler a Kreitler, 1990b), ve svém

přístupu se pokoušejí propojit existující (ale svou použitelností omezené) psychologické přístupy k významu, za jejichž příklady jim slouží kniha Charlese Osgooda a jeho kolegů (Osgood, Suci a Tannenbaum, 1957) nebo kniha Jamese Deese (1965) a mnohem obecnější přístupy z oblastí filosofie nebo lingvistiky.

Důležité jsou předpoklady manželů Kreitlerových (1990b) týkající se významu:

1. Komunikovatelnost významu. Většina významů je přímo nebo nepřímo naučena od druhých a neporozumění významu lze komunikací vyřešit. Na základě tohoto předpokladu byla vytvořena experimentální metoda sběru dat a později Dotazník významu.

2. Dva mody významu. Na základě studia pramenů dospívají k názoru, že význam je na jedné straně lexikální, interpersonálně sdílený, a na druhé straně osobní, subjektivní. Tento předpoklad byl využit v některých studiích pro formulaci dvou různých instrukcí.

3. Svázanost významu s referentem. Význam je vždy významem něčeho. V části věnované Dotazníku významu (viz kap. 3) se vysvětlení jejich pojetí referentu věnují podrobněji. Na základě tohoto předpokladu se při formulaci teorie a systému významu snažili použít velké množství rozmanitých referentů.

4. Mnohofasetovost významu. Na základě empirických výzkumů je známo, že významy dávané určitému vstupu jsou nesmírně bohaté a rozmanité. Na základě tohoto předpokladu byl vyvinut systém významu, podle kterého probíhá kódování a analýzy dat.

Význam¹ autoři definují jako systém, jehož prvky a části jsou vzájemně propojené vztahy fungujícími za určitých podmínek – např. při postupném prisuzování významů nějakému vstupu. Tento systém je komplexní, protože obsahuje mnoho aspektů a úrovní vyjádřených pěti skupinami významových proměnných (*meaning variables*). Podle názoru autorů obsahuje sám sebe, protože kteroukoli jeho část lze chápat jako ohnisko nebo výchozí bod, na jehož základě lze organizovat zbytek systému. Celý systém tedy lze odhadovat z každého konstituujícího prvku, ve

¹ Významový systém manželů Kreitlerových byl již představen v dřívější publikaci (Urbánek, 2002a). Následující odstavce představují přepracovanou verzi tohoto textu.

kterém jsou prvky definovány na základě jiných prvků, které lze opět definovat na základě jiných prvků atd. Tento významový systém je také selektivní, protože ve většině případů není manifestován ani není funkční ve své celosti. Omezení mohou vznikat na základě relativně trvalých souborů vlivů jakými jsou kultura, rodinné prostředí, osobnostní rysy a profese, nebo na základě vlivů variabilních, závislých na konkrétním vstupu a jeho kontextu. Tento systém se v průběhu života neustále vyvíjí ve všech smyslech tohoto slova - vznikají nové prvky, nová spojení mezi nimi nebo nová organizace celého systému v důsledku nových zkušeností a učení. Jeho dynamičnost se projevuje tím, že jeho části vstupují do hry až v okamžiku aktivace (Kreitler, 1999).

Systém významu je v současné době² tvořen pěti skupinami kategorií, které autoři nazývají významovými proměnnými. Přestože by podle mého názoru bylo možné nazývat proměnnými pouze těchto pět skupin a jednotlivé kategorie v rámci těchto skupin považovat pouze za kategorie nebo hodnoty, přidržím se původní terminologie (Kreitler a Kreitler, 1990b).

Těchto pět skupin významových proměnných nazývají Kreitlerovi (např. 1990b) *dimenze významu, typy vztahu, formy vztahu, posuny referentů a formy exprese*. Postup kódování bude naznačen v kapitole 3 věnované metodám.

V tabulce 2.3 jsou uvedeny jednotlivé dimenze významu. Jedná se vlastně o obecné třídy nebo kategorie obsahů, které byly získány na základě zobecnění analýz textových dat produkovaných tisíci respondenty za standardních experimentálních podmínek (např. Kreitler a Kreitler, 1986; 1990b). Např. pokud je součástí komunikace významu slova „moře“ významová hodnota „obrovské množství slané vody“, lze tuto odpověď kódovat pomocí významových dimenzí Dim 14 (Kvantita a množství – „obrovské množství“), Dim 19a (Sensorické kvality charakterizující referent – „slané“) a Dim 9 (Materiál referentu – „vody“). Významový systém je tvořen 22 významovými dimenzemi, z nichž některé jsou ještě rozděleny na subdimenze.

² Celý systém byl postupně vyvíjen a obohacován, ale jeho historii by bylo třeba prostudovat na základě poměrně rozsáhlé bibliografie.

Tab. 2.3: Významové dimenze

Číslo	Název dimenze významu	Číslo	Název dimenze významu
	Dim 1		Dim 13
	Kontextové umístění		Velikost a dimenzionalita
Dim 2	Dim 2a		Dim 14
	Zařazení do třídy: Třídy, členové		Kvantita a množství
	Dim 2b		Dim 15
	Zařazení do třídy: Části		Vlastnosti polohy
	Dim 3		Dim 16
	Funkce, účel a role		Časové vlastnosti
Dim 4	Dim 4a	Dim 17	Dim 17a
	Akce a možnosti akce (referent koná)		Vlastnictví (referentu)
	Dim 4b		Dim 17b
	Akce a možnosti akce (konány s referentem)		Příslušnost (referentu)
	Dim 5		Dim 18
	Způsob výskytu a fungování		Vývoj
	Dim 6	Dim 19 ³	Dim 19a
	Příčiny a předchůdci		Sensorické kvality (charakterizující referent)
	Dim 7		Dim 19b
	Důsledky a výsledky		Sensorické kvality (vnímané referentem)
Dim 8	Dim 8a	Dim 20	Dim 20a
	Oblast použití (subjekt referentu)		Pocity a emoce (vyvolané referentem)
	Dim 8b		Dim 20b
	Oblast použití (objekt referentu)		Pocity a emoce (zažívané referentem)
	Dim 9	Dim 21	Dim 21a
	Materiál referentu		Úsudky a hodnocení (týkající se referentu nebo vyvolané referentem)
	Dim 10		Dim 21b
	Struktura		Úsudky a hodnocení (zastávané referentem)

³ Další upřesnění Dim 19 (tzn. 19a i 19b): 0 – vizuální; 1 – barva a jas; 2 – forma a tvar; 3 – auditivní vjemy; 4 – taktilita; 5 – chuťové vjemy; 6 – teplota; 7 – pachové vjemy; 8 – vnitřní vjemy (včetně bolesti); 9 – průhlednost; 10 – tlak a pružnost (nebo pevnost); 11 – vlhkost

	Dim 11	Stav a potenciální změny stavu	Dim 22	Dim 22a	Kognitivní kvality a akce (vzhledem k referentu nebo vyvolané referentem)
	Dim 12	Váha a hmota		Dim 22b	Kognitivní kvality a akce (referentu)

Kreitlerovi (1990b) tvrdí, že jejich systém významových dimenzí je úplný z toho hlediska, že obsahuje kategorie podobné pojetím významu navrženým jinými autory. Důvodem této skutečnosti ale přitom nespočívá v eklekticismu, ale v obecnosti jejich přístupu k významu jako kognitivnímu obsahu. Již zmínění Osgood et al. (1957) zjistili na základě analýz dat získaných z výzkumů se sémantickým diferencíalem dimenze Hodnocení, Potence a Aktivity, které jsou do značné míry podobné významovým dimenzím „Úsudky a hodnocení“ (Dim 21), „Stav“ (Dim 11) a „Akce“ (Dim 4) (Kreitler a Kreitler, 1990b).

Důležitou vlastností významových dimenzí je možnost pohlížet na ně současně jako na statické obsahové kategorie pro kódování vymezení referentu významovou hodnotou a současně jako na myšlenkové procesy nebo způsoby organizace kognitivních obsahů a jejich formulace do významových hodnot odpovídajících konkrétním dimenzím. Mohou ale také fungovat jako strategie vybavování dříve vytvořených významových hodnot z paměti a jejich opětovného přiřazení původnímu nebo nového přiřazení jinému referentu. Např. dimenze „Předchůdci a příčiny“ tak odpovídá procesům kauzálního uvažování, dimenze „Kontextové umístění“ procesům klasifikace a kategorizace a dimenze „Důsledky a výsledky“ procesům dedukce a implikace (Kreitler a Kreitler, 1990b).

Subdimenze, na které je možné některé významové dimenze dále rozdělit, byly zjištěny na základě vývojových studií. V ranějších fázích vývoje byly tyto subdimenze oddělené a později se spojily. Je možné s nimi pracovat jako se subdimenzemi nebo je spojit; záleží na hypotézách, se kterými se pracuje (Kreitler a Kreitler, 1990b).

Další významovou proměnnou jsou *typy vztahu*, které v podstatě vyjadřují míru bezprostřednosti vztahu mezi referentem a tím, co se o referentu říká (tzv. významovou hodnotou). Rozeznávají se čtyři základní typy vztahu a ve všech případech také jednotlivé podtypy (viz tab. 2.4); *atributivní* o referentu něco konstatuje, a to buď z hlediska nějaké jeho charakteristiky nebo z hlediska akce, kterou provádí, *komparativní* referent srovnává s něčím jiným, a to buď z hlediska jejich podobnosti nebo kontrastu, komplementarity nebo relace (je větší než..., je nejdůležitější ze všech), *dokládající příkladem-ilustrativní* referent ilustruje příkladem, situací nebo scénou (tyto tři podtypy jsou seřazeny podle vzrůstající míry propracovanosti a dynamičnosti nebo akčnosti předkládaného příkladu), a konečně *metaforicko-symbolický*, který může mít podobu interpretace, konvenční metafory, metafory nebo symbolu. Chápání těchto čtyř úrovní metaforicko-symbolického typu vztahu není bohužel v dostupné literatuře zcela jasně vysvětleno (viz např. Kreitler a Kreitler, 1990b).

Tab. 2.4: Typy a podtypy vztahu

TR 1	TR 1a	Atributivní: Kvalita vůči substanci (Substantivní)
	TR 1b	Atributivní: Akce vůči původci děje (Akční)
TR 2	TR 2a	Komparativní: Podobnost, identita
	TR 2b	Komparativní: Rozdíl, kontrast
	TR 2c	Komparativní: Komplementární
	TR 2d	Komparativní: Relační
TR 3	TR 3a	Dokládající příkladem-ilustrativní: Ilustrující příklad
	TR 3b	Dokládající příkladem-ilustrativní: Ilustrující situace
	TR 3c	Dokládající příkladem-ilustrativní: Ilustrující scéna
TR 4	TR 4a	Metaforicko-symbolický: Interpretace
	TR 4b	Metaforicko-symbolický: Metafora (konvenční)
	TR 4c	Metaforicko-symbolický: Metafora
	TR 4d	Metaforicko-symbolický: Symbol

Na základě typů vztahu definují Kreidlerovi (1990b) navíc ještě dva *mody významu* – *lexikální*, který je tvořen atributivním a komparativním typem vztahu, a *personální*, tvořený dokládajícím příkladem-ilustrativním nebo metaforicko-symbolickým typem vztahu. Tyto mody se v podstatě liší mírou konvenčnosti nebo nekonvenčnosti vyjádření významové hodnoty týkající se konkrétního referentu. Z dynamického hlediska se dá očekávat, že u osobně důležitých témat se bude respondent vyjadřovat spíše v personálním modu, zatímco v situacích, ve kterých si může dovolit odstup, spíše v lexikálním modu významu.

Toto rozlišení modů významu lze podle Kreidlerových (1990b) přirovnat k rozlišení, která lze nalézt u různých dalších autorů: socializovaný a egocentrický význam rozlišovaný Piagetem (1948), vnější a vnitřní význam podle Vygotského (1970), symbolický a emotivní význam u Ogdena a Richardse (1989), lexikalizovaný význam a smysl podle Wenera a Kaplana (1963), a znak a symbol u Cassirera (1996) nebo Junga (1964; cit. podle Kreidlerové a Kreidlera, 1990b).

Další významová proměnná se nazývá *formy vztahu* a je založena na formálně-logických aspektech vztahu mezi sémantickými obsahy a referenty (viz tab. 2.5). V citované knize z roku 1990 je jich osm a sedm z nich je dále rozděleno do skupin *pozitivních forem vztahu* (FR 1, FR 3, FR 4, FR 5 a FR 6) a *negativních forem vztahu* (FR 2 a FR 7). Po smrti Hanse Kreidlera byly jeho manželkou Shulamith Kreidlerovou v článku z roku 1999 přidány další tři formy vztahu – otázka, absolutní (obecný) a toužebný. Není ale jasné, jestli tyto tři nové formy vztahu dělí do výše uvedených dvou typů.

Tab. 2.5: Formy vztahu

FR 1	Pozitivní (aserce)
FR 2	Negativní (popření)
FR 3	Směs pozitivního a negativního (nebo kladná restriktivní, např. někdy, do jisté míry)
FR 4	Konjunktivní (oba; to i to)
FR 5	Disjunktivní (buď a nebo)
FR 6	Závazná

FR 7	Dvojitě negativní (ani ..., ani)
FR 8	Kombinovaná pozitivní a negativní (ne to, ale to)
FR 9 ¹¹	Otázka
FR 10 ¹¹	Absolutní, obecný
FR 11 ⁴	Toužebný

Čtvrtou významovou proměnnou jsou kategorie *posunů referentů* (viz tab. 2.6), které kódují přechody mezi jednotlivými referenty, neboli objekty, o kterých se prostřednictvím významových hodnot něco vypovídá. Jak už bylo uvedeno v dřívější publikaci (Urbánek, 2002a), při komunikaci významu slova „moře“ lze napsat např. „*pokrývá dvě třetiny naší planety, obrovské množství slané vody, žijí v ní zvířata a rostliny a plují po něm lodě*“. Referentem prezentovaným na začátku je moře, ke kterému se také respondent zpočátku vyjadřuje (tzv. aktuální referent). Ale následujícími aktuálními referenty jsou planeta, voda, zvířata, rostliny a lodě.

Tab. 2.6: Posuny referentů

SR 1	Aktuální referent je identický s prezentovaným referentem
SR 2	Aktuální referent je negace (nebo opak) prezentovaného referentu
SR 3	Aktuální referent je část prezentovaného referentu
SR 4	Referent je celek nebo část předchozí významové hodnoty
SR 5	Aktuální referent je prezentovaný referent kombinovaný s předchozí významovou hodnotou
SR 6	Referent je kombinací několika předchozích významových hodnot
SR 7	Aktuální referent je ve vztahu k prezentovanému nebo předchozímu referentu pouze nějakou asociací
SR 8	Aktuální referent je gramatickou obměnou prezentovaného referentu
SR 9	Aktuální referent je prezentovaný referent braný jako název
SR 10	Aktuální referent není v žádném jasném vztahu k prezentovanému ani předchozímu referentu

⁴ Kategorie 9, 10 a 11 byly přidány do významového systému později (Kreitler, 1999).

SR 11 ¹²	Aktuální referent je nadřazenou kategorií prezentovaného nebo předchozího referentu.
SR 12 ⁵	Aktuální referent je synonymem prezentovaného nebo předchozího referentu.

Pátou významovou proměnnou představují *formy exprese* (viz tab. 2.7). Největší použití zřejmě mají tehdy, když komunikace významu probíhá přímou formou – tzn. když se významový systém aplikuje na běžné každodenní promluvy, na rozhovor a pozorování v klinické praxi nebo na videozáznam.

Tab. 2.7: Formy exprese

FE 1	Verbální	FE 1a	Přímá
		FE 1b	Verbální popis, vysvětlení, interpretace
FE 2	Grafická	FE 2a	Aktuální
		FE 2b	Verbální popis kresby nebo obrazu
FE 3	Pohyby, gesta a výrazy tváře	FE 3a	Aktuální ustanovení
		FE 3b	Verbální popis pohybů, gest a výrazů tváře
FE 4	Zvuky a hlasy	FE 4a	Aktuální hlasové projevy
		FE 4b	Verbální popis zvuků a hlasů
FE 5	Denotace objektu nebo situace	FE 5a	Aktuální prezentace
		FE 5b	Verbální popis objektu nebo situace, které mají být prezentovány

Významový systém byl mnohokrát jádrem empirických studií především v oblasti psychologie osobnosti (souhrn viz Kreitler, Kreitler, 1990b), ale i různých teoretických článků (Kreitler, Kreitler, 1986, 1987; Kreitler, 1999). Nejvýznamnější zdroj v této oblasti představuje již citovaná kniha *Cognitive Foundations of Personality Traits* (Kreitler a Kreitler, 1990b). Zde autoři na souboru dvaceti dvou studií přesvědčivě dokazují, že jednotlivé osobnostní rysy je možné definovat jako

⁵ Kategorie 11 a 12 byly přidány do významového systému později (Kreitler, 1999).

jedinečné kombinace významových proměnných, což podle jejich názoru znamená, že se projevují jako určité vzorce tendencí, jakými jednotlivci přisuzují význam objektům, událostem neboli obecně řečeno referentům, které tvoří součást jejich vnitřního i vnějšího prostředí. Jednou z hlavních metod používaných v rámci teorie významu je Dotazník významu, který byl použit v jedné ze studií uvedených v druhé části knihy. Z toho důvodu je ještě v kapitole 3 uveden způsob kódování dat na základě významového systému.

Teorie významu představuje součást i následující teorie kognitivní orientace.

2.9.3 Teorie kognitivní orientace

Teorie kognitivní orientace představuje pokus manželů Kreitlerových (Kreitler, Kreitler, 1976; 1990b), jak vysvětlit obtížnost predikce chování lidí na základě jejich osobnostních rysů a jak se o takovou predikci pokusit. Tato teorie do značné míry souvisí s výše uvedenou teorií významu stejných autorů.

Základní představa teorie kognitivní orientace spočívá v tom, že lidské chování je vedeno kognitivními obsahy v širším slova smyslu – autoři mají na mysli především významy, přesvědčení, znalosti, plány a postoje. Procesy „mezi vstupem a výstupem“, tzn. mezi přijetím nějakého podnětu z vnitřního nebo vnějšího prostředí a rozhodnutím se pro nějaké chování charakterizují čtyřmi stadii založenými na odpovědích na čtyři metaforické otázky. Celý proces pak znázorňují pomocí propracovaného vývojového diagramu. Jednotlivé fáze procesu jsou následující (viz Kreitler, Kreitler, 1976):

1. První fázi představuje zahájení celého procesu v důsledku nějakého vnitřního nebo vnějšího vstupu. Otázka, kterou je třeba v této fázi zodpovědět, je „Co je to?“ Odpověď na tuto otázku pak představuje identifikaci počátečního významu vstupu. Pokud není význam nutné dále identifikovat nebo rozpracovávat, může mít reakce na tento podnět např. podobu nějakého nepodmíněného nebo podmíněného reflexu a proces dále nepokračuje.

2. Druhá fáze začne, pokud je výsledkem první fáze význam, který naznačuje potřebu nějaké molární akce, nebo pokud je vstupem zpětná vazba vyvolaná selháním reakcí vzniklých v předchozí fázi. To vlastně znamená, že vstup byl vyhodnocen neadekvátně, takže je třeba zodpovědět otázku: „Co to pro mě znamená?“ K odpovědi na tuto druhou otázku je vlastně potřeba generování obohaceného významu, na základě něhož se potom rozhodne, jestli je nebo není potřeba nějakým způsobem jednat.

3. Třetí fáze nastává, pokud v předchozí fázi vznikla potřeba nějaké akce. Hlavní otázkou je: „Co budu dělat?“ Zde je situace o něco složitější, protože pro zodpovězení této otázky je důležité, jaká jsou přesvědčení dané osoby. Těchto přesvědčení rozeznávají Kreitlerovi čtyři typy (viz dále). Pokud všechny čtyři typy přesvědčení ukazují stejným směrem (což je nejjednoznačnější možný případ), dochází ke vzniku tzv. kognitivně orientačního shluku nebo KO-shluku (v originále *CO-cluster – cognitive orientation cluster*), který představuje vlastně behaviorální záměr podporující provedení akce.

4. Čtvrtá a poslední fáze je nutná tehdy, pokud v předchozí fázi vznikl KO-shluk. Otázkou je v tomto případě „Jak to udělám?“ Odpovědí na tuto otázku je pak behaviorální program řídící provádění akce, o níž bylo rozhodnuto. Kreitlerovi (1976) tvrdí, že takových behaviorálních programů máme každý značný repertoár – některé programy jsou vrozené (např. reflexy), jiné zčásti vrozené a zčásti naučené (např. reprodukční chování), ale většina z nich je naučených.

V předchozím textu bylo uvedeno, že Kreitlerovi (1976, 1990b) rozeznávají čtyři typy přesvědčení, ze kterých se v průběhu třetí fáze formují KO-shluky:

- a. Přesvědčení o cílech se týkají toho, co je pro jedince žádoucí nebo nežádoucí. Příkladem může být výrok: „Chci se více dozvědět o současné hudbě.“
- b. Přesvědčení o pravidlech a normách vyjadřují etické, sociální, estetické a jiné standardy dané osoby. Příklad: „Dívka by neměla chodit sama do společnosti.“
- c. Přesvědčení o sobě vyjadřují zvyky, pocity a podobně. Příkladem projevu takového přesvědčení může být např. výrok: „Z technologických novinek jsem v poslední době nervózní.“

d. Přesvědčení obecná se týkají ostatních osob a okolního prostředí. Příklad takového přesvědčení obsahuje např. názor: „Dospělí nemají rádi děti, které toho příliš vědí.“

Jak uvádějí autoři (např. Kreitler a Kreitler, 1976), předpověď výskytu daného chování je možná tehdy, pokud jsou přesvědčení ze všech čtyř typů ve shodě orientovaná kladně vzhledem k zamýšlenému chování nebo pokud jsou takto orientovaná přesvědčení aspoň tří typů a přesvědčení čtvrtého typu nejsou orientována proti tomuto chování.

Teorie kognitivní orientace je s úspěchem používána jak v klinické práci, tak při výzkumu. Na jejím základě byla vytvořena technika, jejímž prostřednictvím se klinický psycholog nebo poradce snaží modifikovat nevhodná přesvědčení, která klientovi (nebo kterými si klient) působí problémy. O užitečnosti teorie i techniky pro obě oblasti psychologie svědčí množství studií, z nichž některé jsou i součástí citované knihy (Kreitler, Kreitler, 1976).